

HAL
open science

?

Chavdar Kirilov

► **To cite this version:**

Chavdar Kirilov. ? (II -XVIII).
27-28 2014 . , pp.11-26, 2020, 978-954-07-5068-2. hal-03241796

HAL Id: hal-03241796

<https://hal.science/hal-03241796>

Submitted on 29 May 2021

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

ТРАКИЯ ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО И ОСМАНСКАТА ЕПОХА

**Характер и динамика на селищния живот
(XII – XVIII век)**

Сборник статии от научна конференция,
проведена на 27 – 28 ноември 2014 г. в София

Съставителство и научна редакция
Даниела Стоянова, Чавдар Кирилов

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

СОФИЯ • 2020

На корицата: Мостът на р. Марица, край дн. Свиленград: Mustapha Gubristi (UBL, MS. Voss. Lat. Oct. 50, f. 36r)

© 2020 Даниела Стоянова, Чавдар Кирилов – съставителство

© 2020 Пламен Митев – предговор

© 2020 Антонина Георгиева – художник на корицата

© 2020 Галина Грозданова, Елена Божинова, Камен Станев, Красимира Гагова,
Кръстьо Йорданов, Мариана Минкова, Невена Граматикова, Паулина Андонова,
Румяна Колева, Чавдар Кирилов

© 2020 Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

ISBN 978-954-07-5068-2

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор	9
<i>Пламен Митев</i>	
Меч или рало?	
Размисли относно края на късноантичната селищна мрежа в Тракия.....	11
<i>Чавдар Кирилов</i>	
Селищната система в Тракия през Ранното средновековие:	
Проблеми на проучванията	27
<i>Галина Грозданова</i>	
Въпросът за началната и крайната дата на средновековното селище при с. Златна ливада (Въз основа на анализа на керамичния материал)	49
<i>Румяна Колева</i>	
Нумизматичен материал от археологическите проучвания на средновековното селище при с. Златна ливада, Чирпанско.....	63
<i>Мариана Минкова</i>	
Битовата архитектура във Филипопол през XII – началото на XIII в. по данни от проучванията през последните години	77
<i>Камен Станев, Елена Божинова</i>	
Отбраната на поселенията в Тракия през средните векове	91
<i>Красимира Гагова</i>	
Мястото на дервишките завиеа в поселищната мрежа на Тракийската низина в началото на XVI век. <i>Казите</i> Стара Загора и Хасково	97
<i>Паулина Андонова</i>	
Войнушки и дервентджийски селища в Централния и Източния дял на Горнотракийската низина през XVI в. (казите Филибе, Стара Загора, Хасково и Ямбол).....	111
<i>Кръстьо Йорданов</i>	
Установяването на представители на мистичните течения, свързани с неортодоксалния ислям, в Тракия и отражението върху динамиката на поселищната система в този регион (края на XIV – XVII в.).....	143
<i>Невена Граматикова</i>	
Авторите	173

TABLE OF CONTENTS

Introduction	9
<i>Plamen Mitev</i>	
Sword or Plough? Reflections on the End of the Late Antique Settlement System in Thrace.....	11
<i>Chavdar Kirilov</i>	
The Settlement Life in Thrace in the Early Middle Ages: Problems of Research	27
<i>Galina Grozdanova</i>	
On the question of the initial and final date of the medieval settlement near the village of Zlatna Livada (Based on the Analysis of the Pottery).....	49
<i>Rumyana Koleva</i>	
On the numismatic material from the archeological investigations of a medieval village near Zlatna Livada, Chirpan region	63
<i>Mariana Minkova</i>	
Residential architecture in Philippopolis during the 12 th and early 13 th century according to the archaeological data from recent excavations	77
<i>Kamen Stanev, Elena Bozhinova</i>	
The Defense of the Settlements in Thrace during the Middle Ages (11 th –13 th Centuries).....	91
<i>Krassimira Gagova</i>	
The Place of the Dervish Zaviyes in the Settlement System of the Thracian Plain in the beginning of the 16 th century. Kaza Stara Zagora and Kaza Haskovo.....	97
<i>Paulina Andonova</i>	
Voynuk and derventdzhi settlements in the Central and Eastern part of the Upper Thracian Plain in 16 th century (the kazas of Filibe, Stara Zagora, Haskovo and Yambol).....	111
<i>Krastyo Yordanov</i>	
The settling of representatives of mystical streams related to the non-orthodox Islam in Thrace and their impact on the dynamics of the settlement system of the region (end of the 14 th to 17 th c.).....	143
<i>Nevena Gramatikova</i>	
Contributors	173

МЕЧ ИЛИ РАЛО?

Размисли относно края на късноантичната селищна мрежа в Тракия

Чавдар Кирилов

Защо този текст¹ намира място на страниците на сборник, посветен на селищните и демографските проблеми на Тракия през средновековието и османския период? Причината е най-вече в това, че всяка история има своята предистория. Когато нещата бъдат поставени в по-обща хронологическа перспектива, тенденциите, характерни за даден период, могат да станат още по-разбираеми. Ако се върнем още по-назад във времето, към предримската епоха и праисторическите времена, ще установим, че хората в източните Балкани нерядко са реагирали по сходен начин в сходни условия. Разбира се, подобно връщане на часовника толкова далеч назад в случая е излишно, но кратък поглед към селищните процеси на границата между античност и средновековие е необходим, тъй като – особено в Тракия – средновековната проблематика е буквално неотделима от късноантичната, най-вече от археологическа гледна точка. Прочее, дори бегъл поглед върху селищната картина през зрялото средновековие от двете страни на Балкана (като започнем с най-очевидното – почти пълната топографска приемственост между местообитанията от V – VI и XIII – XIV в.) може да ни убеди в наличието на твърде много успоредици с късноантичната епоха – нещо, което е всичко друго, но не и случайност. Именно затова, струва ми се, не е излишно да се направи кратко обобщение на селищната динамика през късната античност и на границата ѝ със средновековната епоха,² и да се предложи нов поглед към причините и предпоставките за нея.

1 В същността си той е епитоме, базирано на обширно изследване, чието обнародване предстои. Целта му е да представи накратко основните възгледи и заключения на автора по отношение на дискутираните проблеми, без да навлиза в твърде много детайли по отношение на фактологията – нещо, което само по себе си е невъзможно в рамките на подобна статия. По същата причина, а и за да не се утежнява текстът, се стигна до отказ от твърде подробен справочен апарат; посочват се най-вече по-важните и/или по-новите изследвания по темата, които на свой ред предлагат изчерпателни списъци с научна книжнина, които биха помогнали на читателя да задълбочи познанията си и/или да провери аргументите на автора.

2 Отдавна е известно, че не е възможно да се отговори на въпроса „В колко часа започва средновековието?“⁴. Тук не е мястото да се навлиза в мащабна дискусия относно критериите за отделяне на „късната античност“ и „средновековието“, така щото считам за достатъчно да уточня, че в текста разделителната (в хронологическо отношение) граница между двата периода се поставя нейде в седмото столетие, т. е.

Ако трябва да се обобщи картината на селищното развитие през I хил. сл. Хр. в земите на Източните Балкани, лесно установимо е, че ранноримската и ранносредновековната селищна мрежа е доминирана от селища, базирани в равнините, докато късноантичната – от един момент насетне – е представена най-вече от селищни структури в полупланинските и планинските райони.³ Тази картина, впрочем, в общи линии е характерна и за останалите части на полуострова.⁴

- напълно в духа на общоприетите към момента представи. При все това ми се иска да наблегна на това, че дискусиата относно археологическата периодизация е крайно необходима, тъй като в много отношения зависимостта на българската археология от историческите периодизации намира отражение в осмислянето и датирането на археологическия материал, което нерядко има като последица изкривена представа относно хронологията, а оттам и относно точното осмисляне на протичалите в миналото процеси.
- 3 В интерес на истината не е невероятно тази наглед кристално ясна и уж хилядократно засвидетелствана картина да има твърде малко общо с отминалата действителност. Тя се корени в нашето възприемане на миналото или по-точно казано в нашето тълкуване на наличния археологически материал. Неотделимостта (от археологическа гледна точка) на понятията „култура“ и „време“, от една страна, и смесването на чисто археологическа с историческа периодизация, от друга, имат като последица това, че като принадлежащи на „римската“ епоха ние възприемаме паметници с установими в тях „римски“, разбирай „романизирани“, черти, а като „(ранно)средновековни“ – структури, съдържащи „средновековни“, разбирай (в нашия, български, случай) „славянски“ или „(пра)български“, черти. Обичаен път за избягване на изначално заложено дълбоко противоречие между (относителна) археологическа и (абсолютна) историческа периодизация е търсенето на находки с абсолютна датираща стойност (монети, импортни материали, подлежащи на датиране с естествено-научни методи предмети и др.), които да извадят една непроменяща облика си общност от археологическото безвремие. Проблемът в случая се корени в това, че въпросните находки нямат непременно повсеместно разпространение, или по-точно казано неговите механизми не се подчиняват на хронологически, а на (например) обществено-икономически принципи. Последното често се забравя, поради което се очаква монетите (или пък други „характерни“ за съответното време предмети) да достигат и най-отдалечените кътчета на обживяното от човека пространство; там, където те липсват, по силата на същата логика, се приема, че не живеят хора. По този начин – бидейки подвластни на идеята, че големите *исторически* промени *непременно* водят след себе си до големи и най-вече *повсеместни* изменения на материалната култура – ние сами се лишаваме от възможността да идентифицираме (микро)общности със съхранен облик, различаващ се от този на „новото време“. Това се отнася с еднаква сила както до римската, така и до (ранно)средновековната епоха. Постулираният край на късноантичната селищна мрежа, който е централна тема в този текст, на практика се основава на два доказани към момента факта – в късноантичните (укрепени височинни) селища с много малки изключения няма монети, датиращи по-късно от края на VI или началото на VII в., както и няма материали (най-вече керамика) със „славянски“ или прабългарски облик. Проблемът се корени в това как тълкуваме въпросните факти и какво заключаваме въз основа на това тълкуване за съдбата на въпросните селища. Напълно в духа на гореописаната представа традиционно се възприема, че фактите говорят в полза на това, че те са изоставени най-късно някъде в първата половина на VII в., без да се поставя на дискусия въпросът за евентуално продължаващото им обитаване и (дълго) след това от общности, които не разчитат на монетна циркулация в ежедневната си икономика и продължават да имат облик, различен от този на новодошлите. Парадоксалното е, че докато за обществата на последните се приема безпроблемно функциониране в рамките на безмонетна икономика, на заварените подобен начин на живот се отказва априори, в резултат на което те биват изтрети от археологическата, а оттам и от културната и съответно етническата карта на полуострова. Ето защо, макар тук да предлагам (ново) обяснение именно на уж добре засвидетелствания „факт“ (края на обитаването в късноантичните селища на границата между „античност“ и „средновековие“), дълбоко съзнавам, че той може да не е „факт“, а само фикция и до такъв край изобщо да не се е стигнало, или пък той да е настъпил в друго време и в резултат на различни процеси. Казано другояче, познатата ни към момента картина на селищната мрежа от римската, късноантичната и (ранно)средновековната епоха не бива да се абсолютизира и е в пряка зависимост от нивото на днешното ни познание и разбиране за миналото. Най-вероятно след време всичките ни обяснения, вкл. и този текст, ще имат нужда от сериозна ревизия, а не е невероятно и да бъдат предадени на забвение респ. да (о)станат само библиографски куриози.
- 4 Slavko Ciglenečki, *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis zum 6. Jahrhundert im Ostalpenraum*. Ljubljana 1987; Archie W. Dunn, „Continuity and Change in the Macedonian Countryside from Galienus to Justinian.”

Към днешна дата е ясно, че след вековна доминация на открити и неукрепени селищни структури някъде в IV в. на естествено защитени места в равнините на Мизия и Тракия се появяват първите укрепени селища, които – дори и да са конституирани като военни крепости – скоро започват да приютяват зад стените си цивилно население. Постепенно в следващите столетия се появяват все повече и повече укрепени селища в полупланинските и планинските региони на полуострова, като късноантичната селищна мрежа обхваща немислими за обитаване в предходната епоха места.⁵

Независимо че редица заварени римски градове продължават своето съществуване, нововъзникващите в VI в. късноантични градски центрове манифестират трайната промяна, която е настъпила включително в душите и умовете на хората, представлявайки укрепени селища на естествено защитени позиции, доминирани от представителни християнски комплекси.⁶ Изобщо не е случайно, впрочем, че този модел ще бъде възпроизведен по-късно от средновековния балкански град от зрялото средновековие, който в огромна част от случаите се развива на същите места, както и предшествениците си от VI в.

Към днешна дата е ясно, че селищната картина от VI в. се различава от тази от ранноримската епоха и средновековието. С изключение на отделни градове и туктаме кастели в равнините като че ли почти няма обитание. Вилите са изчезнали, а откритите селища са само спомен. Населението е концентрирано основно в полупланинските и планинските райони.⁷

Характерно за този нов селищен модел е постепенното му оформяне в течение на около две столетия. Обичайното обяснение на този процес като резултат от натиска, който Източноримската империя и нейните балкански провинции изпитва в епохата на Великото преселение на народите, поне отчасти ще да е легитимно.⁸ Прочее, той е белег не толкова на упадък – както нерядко се смята в лите-

In W. Bowden, L. Lavan, C. Machado (ed.), *Recent Research on the Late Antique Countryside. Late Antique Archaeology 2*. Leiden and Boston, 2004, 535–586; Mihailo Milinković, „Die spätantik-frühbyzantinischen befestigten Höhenanlagen in Serbien.“ In Heiko Steuer, Volker Bierbrauer (Hrsg.), *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Ergänzungsbande 58*. Berlin, 2008, 533–557.

5 Chavdar Kirilov, „Der rissig gewordene Limes. Höhensiedlungen im östlichen Balkan als Zeugnis für die Schwäche des oströmischen Reichs in der Spätantike“ In Lyudmil Vagalinski (ed.), *The Lower Danube in Antiquity (VI C BC – VI C AD): International Archaeological Conference, Bulgaria-Tutrankan, 6 – 7.10.2005*. Sofia 2007, 329–352.

6 Ventsislav Dintchev, „Zikideva: An Example of Early Byzantine Urbanism in the Balkans.“ *Archaeologia Bulgarica* 1:3 (1997): 54–77; Бернар Баван, Вујадин Иванишевић, *Iustiniana Prima – Царичин град*. Лесковац, 2006.

7 Венцислав Динчев, *Римските вили в днешната българска територия*. София, 1997; Венцислав Динчев, „Селото в днешната българска територия през ранновизантийската епоха.“ В *Jubilaeus V. Сборник в чест на проф. Маргарита Тачева*. София, 2002, 156–163; Венцислав Динчев, *Ранновизантийските крепости в България и съседните земи (в диоцезите Thracia u Dacia)*. Разкопки и проучвания 35. София, 2006.

8 В обнародван преди повече от десетилетие текст (Kirilov, *Höhensiedlungen*) изказах възгледа си, че масовата поява на укрепени височинни селища в днешните български земи и на Балканите в частност не може да се обвърже (само) с разполагането из целия полуостров на редовни армейски части и че тя до голяма степен е израз на тенденцията цивилното провинциално население да участва в много по-висока от обичайната дотогава степен в отбраната на собствения си живот, а оттам и на имперските

ратурата – а израз на жизнеността на тукашното общество, което показва удивителна способност за приспособяване към постоянно променящите се обществено-политически условия.⁹

За сметка на това край на този селищен модел (изглежда) е повече от внезапен. Традиционните интерпретации на историческите и археологическите данни ни учат, че в рамките на само две-три десетилетия в самия край на VI и самото начало на VII в. славяни и авари разрушават физически повечето селища и избиват и прогонват тукашното население, създавайки демографски вакуум, запълнен скоро след това от същите славяни, а малко по-късно и от прабългари. Именно на славяните – и донякъде на прабългарите (макар за тях все още не сме решили вътре в себе си дали са номади без селища или не съвсем) – дължим повторната поява на откритите равнинни и низинни селища, които ще да са – така да се каже – заложени в „генетичния код на славянството“.

Въпросното обяснение е проблемно в няколко аспекта. На първо място можем да се запитаме защо точно авари и славяни около 600 г. постигат онова, което не са могли да свършат редица други варвари в двата века преди това? Трябва да се има предвид, впрочем, че писмените извори – например Теофилакт Симоката – са пълни с примери за успешно устояване от страна на редица селища на аваро-славянски атаки.¹⁰

територии. Макар и предлагач по-различен от обичайния дотогава модел на обяснение, този текст като цяло не постави под съмнение пряката зависимост на никнешите като гъби укрепени височинни места от варварските нападения.

Днес, включително въз основа на пространствения анализ на модела на „крепостната мрежа“ в днешна Централна Западна България, базиран на близо 600 укрепени места (цялостното му обнародване ще се осъществи в рамките на следващите няколко месеца), съм склонен да ревизирам част от изводите си тогава, най-вече виждайки възможност значителна част от укрепленията да са се появили (и) по други причини, а именно като резултат от имперска икономическа политика, от вътрешна (вероятно и принудителна) колонизация, от нуждата да бъдат опазвани ресурси и продукцията, както и пътищата на тяхната дистрибуция, от необходимостта населението не само да бъде защитавано, но и контролирано. Друг е въпросът дали тази вътрешна икономическа политика не е породена (и) от променящите се външнополитически условия, но така или иначе вече съм на мнение, че „варварските нападения“ не могат да бъдат държани пряко отговорни за появата на всяко укрепено височинно селище.

9 Chavdar Kirilov, „Die Reduktion der ummauerten Stadtfläche und die Frage nach dem Verfall der antiken Stadt.“ *Archaeologia Bulgarica* 10:2 (2006): 55–104.

10 Емблематичен пример в това отношение е войната от 584–586 г., която е сред най-често посочваните в научната ни литература фактори за края на огромен брой късноантични селища у нас. Една от причините за това, впрочем, е, че в голям брой случаи последните монети на много късноантични обекти датират от времето на императорите Юстин II (565–578) и/или Тиберий Константин (578–582). Внимателният прочит на Теофилакт Симоката, обаче, показва, че независимо от факта, че на практика градовете и укрепените селища са оставени да се защитават най-вече със собствени сили, те в редица случаи устояват на аварските обсади. Не може да не направи впечатление, че „далечните“ за Теофилакт центрове са лесно превземани от аварите, докато в Тракия – за която той явно разполага с далеч повече сведения, и то от по-първа ръка – не е превзет нито един град. Легендата (колкото древна, толкова, а може би дори и повече, модерна) за аварската „обсадна мощ“ се дължи в немалка степен на шокиращото превземане на Сирмиум в 582 г., като, обаче, често се забравя, че всъщност градът в крайна сметка е предаден на аварите, а не е превзет със сила от тях, при все, че е подложен на тригодишна обсада, откъснала го от света, при това не без помощта и на впечатляващи технологични и логистични усилия (R. C. Blockley, *The History of Menader the Guardsman*. Trowbridge, 1985, 217–227, 241–243). Неохраняваният (sic!) и неподготвен Сингидунум е превзет през 584 г. с изненадваща атака, заварила немалка част от жителите му на полето, като дори при подобни благоприятни обстоятелства

От друга страна може смело да се каже, че аваро-славянските разрушения рядко са документирани археологически, а по-скоро ни се *разказват* от проучвателите. Последните нерядко са склонни да приемат всеки локален пожар за свидетелство за някакво мащабно историческо събитие, изключвайки битовите инциденти като далеч по-ежедневна и обичайна причина за подобни неща.¹¹

аварите хвърлят немалко усилия, така щото победата им е определена като „кадмова“ (*Theophylaktos Simokates' Geschichte*. Übersetzt und erläutert von Peter Schreiner. Bibliothek der griechischen Literatur 20. Stuttgart, 1985, 48). Интересното е, че на Теофилакт му е известно през същата година да са превзети Виминациум и Августе, но след това никак изведнъж аварите се появяват в Анхиало, без да се споменава нищо за случилото се между него и Августе, а на всичко отгоре подробно описание на обсадата на Анхиало показва, че аварите са принудени да се задоволят с опустошение на незащитените му околности. През 585 г. отново сме известени за превземането едва ли не на един дъх на редица центрове в Мизия и Малка Скития (*Ibid.*, 53), но неясно защо с преминаването на Хемус и навлизането в Тракия аварската мощ секва, за да се стигне в крайна сметка до тъжен за аварите край на тригодишните им усилия на следната 586 г. Всичко това поставя въпроса за достоверността на превземането на споменатите мимоходом от Теофилакт „северни“ градове. Любопитно е, че тях аварите изглежда превземат никак между другото, а във всички останали – при това подробно описани – случаи, те търпят крушение след крушение. Така или иначе, впрочем, маршрутът на аварската кампания от 584–586 г. (най-вероятно по Дунава до Малка Скития, след това през източностаропланинските проходи в Тракия) далеч не може да обясни как в същата тази кампания са превземани градове в различни други части на днешна България (и не само в нея), както често можем да прочетем в литературата.

- 11 Сравнително пресен пример за подобно отношение към наличните данни е публикацията на резултатите от проучванията на „Градището“ край Дичин и по-конкретно частта, в която се дискутира периодизацията и хронологията на укрепеното селище (Венцислав Динчев, Георги Кузманов, Паулина Владкова, Анастасия Чолакова, Цветана Попова, *Българо-британски разкопки на градището при с. Дичин, Великотърновска област, 1996–2003 (резултати от проучванията на българския експ.)*. Разкопки и проучвания 39. София, 2009, 15–26). В интерес на истината в случая – един от малкото в родната ни книжнина! – са обнародвани разрези, в легендата на които се чете „горели кирпичи“ респ. „пепел“, „въглен“ и т. н., които позволяват интерпретирането на ситуацията като опожаряване, но така или иначе общата интерпретация на наблюдаваното е в тясна зависимост от монетните находки. Последните сигурни монети на обекта са сечени към 574/575 г. (с допускане за наличие на монета и от времето на император Тиберий Константин), поради което краят на живота на това място се обвързва с „някако от аваро-славянските нашествия“. В интерес на истината няма документиран профил, на който „опожарените нива от VI в.“ да са последните културни напластявания; тъкмо обратното, над тях във всеки един случай личат пластове с на моменти значителна дебелина, тълкувани, обаче, от проучвателите като „горен (преотложен) пласт“, каквото и точно да значи това в случая. Читателите на публикацията не са известени какво всъщност се съдържа в тези най-горни нива ...

Любопитното е, че според проучвателите „Градището“ край Дичин е опожарявано (поне) още два пъти по време на своето съществуване, като и двата по-ранни пожара (датирани във втората половина на V в.) се обвързват обезателно с някакво историческо събитие. Поради липсата на достатъчно ясни данни, разбира се, заподозрените „лица и събития“ са поне няколко, като в крайна сметка изборът пада върху „хуните на Денгезих (в първия случай) и „остготите на Теодорих Амал“ (във втория). Като оставим настрана въпроса дали има основания за подобни интерпретации, любопитно е да се научи, че двукратното, при това само в рамките на около две десетилетия, опожаряване на селището в крайна сметка не е отказало хората да живеят на това място, за разлика от пагубните аваро-славянски нашествия. Прочее, до такъв отказ се е стигнало, според (част от) проучвателите, поне за известно време, като те виждат „хиатус“ в обитаването, продължил около половин столетие в края на V и първата третина на VI в. Въпросният хиатус, впрочем, не е стратиграфски, а „монетен“, т. е. постулиран е на базата на липсата на монети най-вече от управлението на император Анастасий I, а възстановяването на живота след това по добре утвърдена традиция се отдава не на нуждите и желанията на местните общности, а на инициативи на централната власт, в случая – както следва да се очаква – на „обичайния заподозрян“, архистроителя през Късната античност в нашите земи, император Юстиниан I. Тясната зависимост на интерпретациите относно хронологията на „Градището“ от монетната циркуляция личи много ясно и от уговорката, която се прави от проучвателите в края на хронологическия им екскурс, а именно, че всичко е било точно така, както ни уверяват, но все пак има шанс някой

Много често дори и пожарите липсват, а прекъсването на монетната циркулация в дадено селище в края на VI или началото на VII в. се приема за пряко свидетелство за унищожаването на селището именно от авари и славяни по същото време. Българската археология, за съжаление, никак не желае да обърне внимание на факта, че по същото време монетите намаляват драстично и в големите византийски градове, включително в самия Константинопол, а в редица провинциални центрове и селища изчезват напълно за период от около две столетия, чак до първата половина на IX в., когато се наблюдава нова активизация на монетната циркулация.¹²

Имайки предвид всичко това, аз лично се отнасям изключително предпазливо към „катастрофата около 600 г.“ и към внезапното унищожение на късноантичните височинни селища в нашите земи и изстребването или прогонването на тяхното население. Все пак обаче не може да не се отрече, че ранносредновековният селищен модел – такъв, какъвто го познаваме към момента – не ще да се базира на подобни селища. Това е повече от ясно в днешна Северна България, където в тях без изключение липсват всички добре познати ни категории керамика от епохата на Първото българско царство. По-проблематични са нещата в Южна България, където познанията ни за керамичните хронологии на ранното средновековие са в зачатъчно състояние и далеч не е задължително да очакваме разпространение на керамични групи, характерни за Северна България, за да постулираме живот.¹³

Така или иначе към днешна дата изглежда, че някъде около и след 600 г. селищната мрежа изпада в криза, която довежда – макар и не задължително в рамките на едно-две десетилетия – до нейната трансформация и до промяна на селищния облик на днешните български земи в епохата на ранното средновековие. И тъй като – както казах – не виждам достатъчно (включително археологически) аргументи за пъклената роля на авари и славяни в тези процеси, потърсих други възможни обяснения.

ден горната граница да бъде отместена напред във времето, стига да се открият ... по-късни монети. Общовалидността на подобни интерпретации и подход към наличния материал за цялата ни археология като че ли се манифестира от последното изречение в този екскурс: „Мисля, че казаното тук е валидно и за изречените по-горе центрове с *идентични нумизматични данни относно крайните им дати* (к. м. – Ч. К.)“.

12 Cécile Morrisson, “Byzantine Money: Its Production and Circulation.” In Angeliki E. Laiou (ed.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*. *Dumbarton Oaks Studies* 39. Washington, D. C., 2002, 909–966.

13 Този отдавна надвиснал над нас въпрос за щастие наскоро бе зададен в прав текст у Галина Грозданова, *Населението на Южна България VI – IX в. (по археологически данни)*. *Дисертации* 12. София 2018. Независимо че книгата плаща твърде голям данък на традиционната етническа археология и вижда в материалната култура непоколебим израз на етноса (поради което няма проблем дори един отделно взет гроб или отделно взето жилище да бъдат интерпретирани като „славянски“, „български“ или някакви други), тя все пак успя да покаже, че археологическите „аргументи“ за замиране на живота след VII в. най-малкото на юг от Стара планина са – меко казано – проблематични. На обратния полюс е творчеството на цяла плеяда изследователи от различни генерации, което напоследък кулминира в абсолютно несъстоятелния текст на Камен Станев, *Тракия през Ранното средновековие*. 2012, според който в период от около 200 години в Тракия не живее никой, освен „диви зверове“, а тя представлява „истинска пустош, сред която стърчали самотно обгорелите зидове на стотиците опожарени и изоставени крепости, градове, църкви и манастири“ (*Ibid.*, 56–57).

Бърз поглед върху картата показва, че огромното мнозинство от късноантичните укрепени селища се разполагат в райони, които и до днес са в общи линии непригодни за (машабно) зърнопроизводство.¹⁴ А както е добре известно, именно на зърното се базира изхранването на населението и в късната античност.¹⁵ Не е далеч от ума въпросът за това как е осигурявана неговата прехрана и има ли данни за зърнопроизводство в нашите земи в VI в.

Преди около 30 години Йоахим Хенинг¹⁶ обърна внимание на това, че огромната част от късноантичните земеделски сечива произхождат от крепости, които той – именно по тази причина – означава като укрепени села или аграризирани градове. Неговото изследване за добро или за лошо не е изгубило актуалността си и до днес,¹⁷ но трябва да се има предвид, че основната му цел е да изследва промените в аграрната техника през I хил. сл. Хр., поради което му е достатъчно да раздели сечивата на римски, късноантични и ранносредновековни. Тези широки дати не са в състояние да отговорят на поставения по-горе въпрос.

14 Тежкото положение с производството на зърно в тези региони е илюстрирано по великолепен начин от Йордан Захариев, Кюстендилско краище. *Сборник за народни умотворения и народопис* 32 (1918). Макар и да се отнасят за времето на границата между XIX и XX в., неговите сведения са твърде показателни за характера на и резултатите от зърнопроизводството в планинските и полупланинските райони в миналото като цяло. Той ни е завещал описания на планински общности, за които житото е почти невидан лукс, ръжта и ечемикът са радост, а хлябът твърде често е от овес, „на който осилките стърчат като дребни гвоздеи върху кората“ или – което е най-лошият вариант – от елда (*Ibid.*, 97). Като се остави настрана качеството на тестените изделия, основният проблем обаче се състои в тяхното количество. Струва си да се приведе в цялост следният негов пасаж, който буквално казва всичко: „Значи, селяните в Краище могат да се считат, като притежатели на пространства за ниви, повече от добри. Но ... само като притежатели! А какви са тия ниви по плодородие, това вече се видя от късите бележки, които се дадоха малко по-преди. Достатъчно е да се спомене само това обстоятелство, че през 1892 г. за Краището било потребно 7531645 кг храни (пшеница, ръж и царевица), като се смята 295 кг на глава за година, а било получено само 2867289 кг, за да се схване и разбере, в каква степен са неплодородни тукашните ниви. Притури ли се и туй положение, че нивите не се орат както трябва, а просто се надраскват с допотопните миниатюрни ораля, тогава най-добре ще се разбере, че притежателят на 52,8 декари земя крайшчанин купува жито за цели 7 месеци през годината. През 1892 г. недостигът на хлебни храни за Краище е 4664356 кг, или по 183 кг на глава за година. В това отношение само Тревненска и Трънска околия надварят Краището. Недостигът от храни в Краище се допълня главно от фуражните храни – ечемик, овес, лимец, просо, па даже и картофи. През 1892 г. са получени 3682550 кг фуражни храни. Като извадим от това количество 1,5 милиона за храна на добитъка, тогава 2182550 ще се употребят за храна на хората. Но пак, въпреки обстоятелството, че се яде „конското жито“ от хората, не достигат 2,5 милиона килограма кръгло храни, които трябва да се внесат от други околии“ (*Ibid.*, 250).

15 John L. Teall, "The Grain Supply of the Byzantine Empire". *Dumbarton Oaks Papers* 13 (1959): 87–139.

16 J. Henning, *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausend u. Z. Schriften zur Ur- und Frühgeschichte* 42. Berlin, 1987.

17 Обнародваната преди десетина години дисертация на Иво Чолаков, *Римски и ранновизантийски метални инструменти от територията на България (I – началото на VII век)*. София, 2010 по никакъв начин не обогати познанията ни за земеделските сечива, тъкмо обратното. В нея се забелязва сериозно отстъпление по отношение на постигнатото дотогава, като в крайна сметка се стигна до очертаването на твърде изкривена картина на тяхната хронология и разпространение. Един от най-съществените (наред с останалите) проблеми е включването от страна на Чолаков на доказано средновековни находки в групата на късноантичните сечива. Класически пример за това са материалите от Ятрус-Кривина. В книгата му *всички* намерени на обекта сечива са приписани на късната античност, при все че значителна част от тях са от средновековни комплекси, включително и *средновековни* колективни находки от *средновековни* жилища със *средновековни* монети в тях.

От многобройните селскостопански сечива няколко – лемежи, черясла, копрали и сърпове – са пригодни за едроплошно зърнопроизводство. Останалите са или скотовъдни, или подходящи за градинско земеделие, лозарство и овощарство, или дори са полифункционални, т. е. могат да се използват не само в селското стопанство (например лопатите). Характерна особеност на сечивата е, че подлежат на датирание главно на базата на контекста, в който се откриват, тъй като много рядко търпят изменения във времето. Следователно, за да се отговори на поставения въпрос, е нужно да се анализират контекстите, в които се откриват зърнопроизводителни сечива.

Безконтекстните единични находки, т. е. сечива, за чието откриване не е известно нищо или в най-добрия случай е знайно от землището на кое съвременно селище произхождат, по разбираеми причини не вършат никаква работа.

Същото се отнася и до безконтекстните колективни находки, особено тогава, когато – както е в случая с Жеглица – дори не става дума за колективна находка, а за купчина предмети от територията на едно късноантично и средновековно кале, събирана в течение на няколко месеца от пътностроителни работници и после публикувана като колективна находка.¹⁸ За съжаление и до ден днешен немалко изследователи търсят паралели на намерени от тях предмети в „колективната находка“ от Жеглица, която на всичкото отгоре е датирана по палеографски особености (sic!) на надписа на мерителния съд в началото на VII в. Така например една находка от Монтана,¹⁹ принадлежаща на IV в., е датирана чак в началото на VII в. заради това че в нея е открита ... верига, подобна на тази в Жеглица.

Малко работа вършат и находки на сечива с неясен контекст. Те произхождат от археологически обекти, при това от археологически разкопки, но за точната дата на контекста, в който са намерени, не може да се каже нищо.

По подобен начин стоят нещата и с колективни находки от археологически обекти, а също така и с иманярски находки, за които може да се посочи мястото на откриване и дори то да се обвърже с някакво регистрирано селище. Понякога в подобен случай се стига до фриволни датировки. Така например находката от Новаково²⁰ е от територията на селище с материали от II до VI в., но независимо от това незнайно защо е публикувана като принадлежаща тъкмо на втората половина на VI в.

От изключително значение, разбира се, са единичните находки на сечива с ясен археологически контекст. Не може да не направи впечатление, че те почти без изключение произхождат от времето до средата на V в.²¹ Единствените изключения са тези от Садовец, датирани – заради общата дата на селището – в VI в.

18 Тодор Герасимов, „Находки в развалините на ранновизантийско градище при с. Жеглица.“ *Известия на българския археологически институт* 15 (1946): 203–205.

19 Георги Александров, „Резултати от разкопките на крепостта Монтана (1971–1982).“ В В. Велков (ред.), *Монтана I*. София, 1987, 54–85.

20 Христо Кузов, „Находка от антични земеделски сечива от околностите на с. Новаково, Варненско.“ *Известия на Народния музей – Варна* 32–33 [47–48] (1996–1997): 151–160.

21 Данните са почерпени от Henning, *Südosteuropa* и Иво Чолаков, *Инструменти: Аспарухово*, Варненско (римски некропол) – лемеж тип 3 по Чолаков (Тип В1 по Хенинг); *Величково*, Пазарджишко (надгробна могила от римската епоха) – сърп тип 1 по Чолаков (тип Н1 по Хенинг); *Долна Кабда*, Тър-

Колективните находки със сечива за зърнопроизводство в тях, произхождащи от ясен контекст, показват абсолютно същото – на практика няма такива след средата и втората половина на VI в.²² Случаят „Монтана“ вече бе споменат, а наход-

- говишко (късноантична крепост) – лемеж тип 5 по Чолаков (Тип В3 по Хенинг), черясло тип 1 по Чолаков (тип Е2 по Хенинг); *Исперихово*, Пловдивско (късноантична църква и манастир?) – лемеж тип 3 по Чолаков (Тип В1 по Хенинг); *Казанлък* (вила рустика) – два сърпа тип 1 по Чолаков (тип Н1 по Хенинг); *Кривина* (римски кастел Ятрус и средновековно селище върху него) – сърпове тип 1 по Чолаков (тип Н1 по Хенинг), сърп тип 2 по Чолаков (тип Н2 по Хенинг), сърп тип „други“ по Чолаков; копрала тип 1 по Чолаков (тип Р1 по Хенинг), две копрала тип 2 по Чолаков (тип Р2 по Хенинг); *Кула* (Кастра Мартис) – два лемежа тип 6 по Чолаков (тип С1 по Хенинг), две копрала тип 2 по Чолаков (тип Р2 по Хенинг); *Мадара* (вила) – лемеж тип 2 по Чолаков (Тип А3 по Хенинг), лемеж тип 5 по Чолаков (Тип В3 по Хенинг), сърп тип 1 по Чолаков (тип Н1 по Хенинг); *Минерални бани*, Хасковско (римска и средновековна крепост) – пет сърпа тип 1 по Чолаков (тип Н1 по Хенинг); *Могилец*, Търговишко (вила рустика или селище) – два лемежа тип 4 по Чолаков (Тип В2 по Хенинг); *Монтана* (вила рустика №2) – три копрала тип 2 по Чолаков (тип Р2 по Хенинг); *Монтана* (вила рустика №3) – два сърпа тип 2 по Чолаков (тип Н2 по Хенинг); *Присово*, Плевенско (вила рустика) – лемеж тип 4 по Чолаков (Тип В2 по Хенинг), два сърпа тип 1 по Чолаков (тип Н1 по Хенинг); *Садовец*, Плевенско (късноантична крепост) – лемеж тип 5 по Чолаков (Тип В3 по Хенинг), обковка за рало/лопата тип 1 по Чолаков (тип D1 по Хенинг), черясло тип 1 по Чолаков (тип Е2 по Хенинг), копрала тип 2 по Чолаков (тип Р2 по Хенинг); *София/Обеля* (вила рустика) – три лемежа тип 5 по Чолаков (Тип В3 по Хенинг), черясло тип 1 по Чолаков (тип Е2 по Хенинг), сърп тип 1 по Чолаков (тип Н1 по Хенинг), две копрала тип 2 по Чолаков (тип Р2 по Хенинг); *Чаталка*, Старозагорско (вила рустика) – сърп тип „други“ по Чолаков.
- 22 Данните са почерпени от Henning, *Südsteuropa* и Чолаков, *Инструменти: Войвода*, Шуменско – две черясла тип 1 по Чолаков (тип Е2 по Хенинг), лопата тип 1 по Чолаков (тип F1 по Хенинг), две лопати тип 2 по Чолаков (тип F3 по Хенинг), шест косера тип 1 по Чолаков (тип G1a по Хенинг), четири косера тип 2 по Чолаков (тип G2a по Хенинг), косер тип 7 по Чолаков (тип G5 по Хенинг), осем фрагмента от косери, седем сърпа тип 1 по Чолаков (тип Н1 по Хенинг), пет фрагмента от сърпове, петнадесет коси тип 2 по Чолаков (тип I2 по Хенинг), деветнадесет фрагмента от коси, седем мотики тип 4 по Чолаков (тип K4 по Хенинг), пет мотики тип 8 по Чолаков (тип K4 по Хенинг), мотика тип 13 по Чолаков (тип L1 по Хенинг), мотика тип 14 по Чолаков (тип L2 по Хенинг), шест чесала тип 1 по Чолаков (тип Q1 по Хенинг), ножица тип 1 по Чолаков, два триона тип 1 по Чолаков, трион тип 2 по Чолаков, пет рукана тип 1 по Чолаков, девет свредела тип 2 по Чолаков, четири длета тип 2 по Чолаков, две длета тип 3 по Чолаков, изземка тип 1 по Чолаков, три чука тип 1 по Чолаков, чук тип 3 по Чолаков, чук тип 4 по Чолаков, лост тип 1 по Чолаков, брадва тип 2 по Чолаков, три брадви тип 3 по Чолаков, брадва тип 4 по Чолаков, кирка тип 1 по Чолаков, тесла тип 2 по Чолаков, мистрия тип 2 по Чолаков, отвес тип 1 по Чолаков, четири дарака тип 1 по Чолаков, главнярник с бичи глави, четири пиростии, една верига, четири медни тави, пет медни кани с железни дръжки, три медни котлета – двете с железни превезла, меден съд с високо столче и превезло, меден леген, три бронзови кадилници с верижки, бронзова лампа с украса кръст и верижка, късноримски шлем, меч, бойна брадва, копие, кука, медна апликация с растителни и животински мотиви, железен тиган, фрагментиран железен черпак, зъби за дараки, превезла – цели и фрагменти, пластинки, скоби, клинове с халки, халки, гвоздеи, дръжки от кост; *Кула* (Кастра Мартис), ул. Иван Вазов №4 – два лемежа тип 6 по Чолаков (тип С1 по Хенинг), две мотики тип 13 по Чолаков (тип L1 по Хенинг), две копрала тип 2 по Чолаков (тип Р2 по Хенинг), два фрагмента от същите копрала, сърп тип 1 по Чолаков (тип Н1 по Хенинг), коси тип 1 по Чолаков (тип П по Хенинг), коса тип 3 по Чолаков (тип I3 по Хенинг), три косера тип 4 по Чолаков (G1b по Хенинг), косер, брадва-чук, двуостра брадва, тесла, два триона, два рукана, пет изземки, три длета, пергел, три бруса; *Кула* (Кастра Мартис), до кула №4 (външен югозападен ъгъл на кастела) – три сърпа тип 1 по Чолаков (тип Н1 по Хенинг), три коси тип 1 по Чолаков (тип П по Хенинг), едно чесало тип Q1 по Хенинг, две халки, две брадви, длето, пергел; *Кула* (Кастра Мартис), на пода на североизточната кула на квадрибургия – мотика тип 4 по Чолаков (тип K4 по Хенинг), копрала тип 2 по Чолаков (тип Р2 по Хенинг), два сърпа тип 1 по Чолаков (тип Н1 по Хенинг), сърп тип 2 по Чолаков (тип Н2 по Хенинг), два косера тип 6 по Чолаков (тип G4b по Хенинг), ножица, кожарски инструмент, четири звънци, две халки, черпак, ръжен, кирка-чук, извит нож, две брадвиг-чук, брадва, два рукана, две изземки, длето, две острия на ренде; *Монтана*, на пода на голямата крепостна кула – два лемежа тип 5 по Чолаков (Тип В3 по Хенинг), лопата тип 1 по Чолаков (тип F1 по Хенинг), косер тип 3 по Чолаков (тип G1b по

ката на сърп от Царевец, датирана в началото на VII в.,²³ която често се споменава в литературата, е показателна за това, че понякога хората не желаят да четат внимателно първичните публикации. Сърпът действително е изобразен като част от колективната находка, намерена в опожарено жилище с монети от самото начало на VII в., но в текста ясно е указано, че той не е открит в жилището, а извън него, при това на достатъчно разстояние, за да няма съмнения, че не си съпринадлежи с колективната находка вътре в него.

Една друга находка – от Сливен²⁴ – също от затворен комплекс от началото на VII в. показва, че по онова време намирането на земеделски сечива само по себе си не е необичайно. Необичайно е откриването на зърнопроизводителни сечива.

Категоричната им липса към втората половина на VI в. може би идва да обясни интересен феномен, който наблюдаваме на границата между античност и средновековие. В римската епоха и късната античност се наблюдава ясна граница между ареалите на разпространение на лемежите с ръкав и с дръжка. Нашите земи познават само дръжчести лемежи, които са предримска форма и затова понякога се наричат и „гракийски“. За сметка на това по Среден Дунав и на запад от него се разпространява т. нар. келтски (отново заради предримския му произход) лемеж.²⁵

Куриозно – или не чак толкова – но в ранното средновековие местните лемежи изчезват, за да останат само представителите на ръкавестия лемеж, който е не просто доминираща, но и единствена форма.²⁶ Това като че ли идва да подчертае

Хенинг), сърп тип 2 (тип H2 по Хенинг), мотика тип 5 (тип K5 по Хенинг), две копрали тип 2 по Чолаков (тип P2 по Хенинг), дамга тип 1 по Чолаков (тип Q6 по Хенинг), пробой тип 1 по Чолаков, фрагменти от други копрали, една кука за верига над огнище, бронзов кантар; *Перник/Кракра* – лемеж тип 5 по Чолаков (Тип В3 по Хенинг) със запазена халка, два косера тип 3 (тип G3a по Хенинг), три сърпа тип 1 по Чолаков (тип H1 по Хенинг), една коса тип 2 по Чолаков (тип I2 по Хенинг), две мотики тип 3 (тип K3 по Хенинг), две мотики тип 6 (тип K6 по Хенинг), една мотика тип 13 (тип L1 по Хенинг), мотика тип 15 по Чолаков (тип K17 по Хенинг), копрала тип 2 по Чолаков (тип P2 по Хенинг), хлопка тип 1 по Чолаков, два рукана тип 1 по Чолаков, осем свредела тип 2 по Чолаков, две брадви тип 2 по Чолаков, четири брадви тип 3 по Чолаков, една брадва тип 5 по Чолаков, кирка тип 1 по Чолаков, два фрагмента от косер, четири фрагмента от сърп, тигел, нож за ренде, игли за дарак, три железни рударски лампи, канделабър, части от съдове, части от вериги, кука, ключ, гвоздеи и копие; *Преслав*, м. Аргатово (от територията на антично и средновековно селище) – два лемежа тип 5 по Чолаков (Тип В3 по Хенинг), косер тип 1 по Чолаков (тип G1a по Хенинг), три сърпа тип 1 по Чолаков (тип H1 по Хенинг), две коси тип 2 (тип I2 по Хенинг), мотика тип 5 (тип K5 по Хенинг), мотика тип 13 (тип L1 по Хенинг), свредел.

23 Йордан Алексиев, „Находка от оръдия на труда и въоръжение от Царевец.“ *Музеи и паметници на културата* 16:2 (1976): 33.

24 Ирина Щерева, Мери Радева, „Колективна находка от ранновизантийски оръдия на труда от Сливен.“ *Археология* 42:1–2 (2001): 79–84.

25 Henning, *Südosteuropa*, 48–60. Наглед малко по-различната картина, очертана у Чолаков, *Инструменти*, създаваща впечатление за наличие на късноантични комплекси с лемежи от тип А по Хенинг в нашите земи се дължи или на убеденото, но абсолютно необосновано, отнасяне към (късно)античната епоха на случайни находки от различни музейни колекции с неясен или най-малкото спорен произход, или пък на вече отбелязаното и бъдещо недоумение отношение към безспорно средновековните находки от (например) Ятрус-Кривина. Към момента няма никакви данни, които да променят очертаната навремето от Хенинг картина на разпространение на двата типа лемежи.

26 Срещашите се тук-там в публикации на средновековни обекти у нас дръжчести лемежи всъщност са от по-ранните периоди на въпросните селища (римски и предримски). Класически примери за това са средновековното селище на Севтополис и Пернишката крепост. От селища с културен пласт само от средновековието подобни находки не са известни до момента. В този ред на мисли интерес предизвиква въпро-

дисконтинуитета в употребата на зърнопроизводителни сечива в края на късната античност у нас.

И така, археологическите находки показват, че тук в VI в. или най-малкото във втората му половина има трайна криза по отношение на производството на зърно. Как стои въпросът с консумацията му? Има възможност за химически анализи на костни останки, но те все още са редки, поне у нас. Археоботаничните изследвания крият рискове заради възможността от попадане на по-ранен растителен материал в по-късни контексти и изкривяване на картината. Случаи като намирането на 160 кг зърно в долиум в Августа Траяна²⁷ са, за съжаление, редки. Затова днес все още разчитаме най-вече на „конвенционални“ археологически извори.

Един от тях са големите обществени складове за зърно – хореумите. В тях чрез системата *annona* се складира и разпределя за обществени и армейски нужди голяма част от земеделската продукция в империята. Тъй като в нашите земи след 500 г. (изглежда) няма строеж на хореуми, е изказано предположението, че снабдяването на градското население с храни е преустановено.²⁸

Забравя се, обаче, че едва ли е нужно през четвърт век хората да са събаряли вече построените си и функционални хореуми, само за да строят нови.²⁹ Нещо повече – в новите укрепени селища много често няма място за заемащите много

сът кога отново се появява държестият лемеж в българските земи и защо в по-ново време е разпространен в (части от) Западна България (Христо Вакарелски, *Етнография на България*. София, 1977, 98–99). Впрочем известните три (sic!) примера на средновековни държести лемежи от Сърбия са или случайни находки (два случая), или произхождат от неясен контекст на многослоен обект, при който е налице интензивно обитаване през късната античност (Кладово). Любопитното е, че те са отнесени към средновековието благодарение на съпоставката с примери от ... България, които са тъкмо средновековното селище над Севтополис и крепостта на хълма Кракра (В. Р. Манојловић-Николић, *Средновековно оруђе од гвозђа у Србији. Војвођанска академија наука и уметности, докторске дисертације 5*. Нови Сад, 2010, 113; 115–116). Такива лемежи са изобразени и на стенописи от църквата на манастира Дечани, зографисан малко преди средата на XIV в. (*Ibid.*, 119). Дори да се остави настрана възможността да става дума за антикизиращи изображения, въпросът в случая по-скоро се отнася до механизма на повторната им поява след прекъсване от близо хилядолетие.

27 Находката е от 2011 г., но по различни причини информацията за разкопките е обнародвана сред съобщенията за археологическите открития през 2012 г. (Димитър Янков, Методи Златков, Археологически проучвания на обект „Полуподземни гаражи в АР „Августа Траяна – Верее – Стара Загора“. *Археологически открития и разкопки през 2012 г.* София, 2013, 624. Съгласно археоботаническото изследване, дело на Иванка Славова, зърното е ръж.

28 Венцислав Динчев, „Късноантични обществени складове от Thracia и Dacia.“ In *Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov. Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis* 4 (2005): 277–295. Не е ясно на какво се основава заключението на автора не просто за липсата на строеж на нови хореуми през VI в., но и за изоставяне по това време на построените в края на III – началото на IV в. Вж. по въпроса и Efthymios Rizos, *Centres of the Late Roman Military Supply Network in the Balkans: A Survey of Horrea. Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz* 60 (2013): 659–696.

29 Това е принципен проблем, отнасящ се не само до хореумите, а до осмислянето на (темповете на) строежа и последващата съдба на монументалната архитектура през римската епоха и късната античност. Както в българската, така и в чуждата литература има ясна тенденция последната да се разглежда като време на упадък и заради това, че тогава няма строителство на монументални сгради с размах, подобен на този от предния период. Като оставим настрана факта, че това не е точно така, а просто от IV в. насетне монументалното строителство се съсредоточава върху нови (или най-малкото различни) архитектурни форми в сравнение с Принципата, следва да се отбележи, че не можем да очакваме от древните да са събаряли вече построеното за сметка на нови и нови строежи, само за да засвидетелстват на бъдните поколения, че по тяхно време не се е живяло чак толкова зле.

площ обществени складове. Когато нямаш пространство по хоризонтал, започваш да го търсиш във вертикал. Нерядко находки на зърно в крепостните кули³⁰ показват, че поне част от тях (или най-малкото приземните им помещения) са използвани като зърнохранилища. Ролята на такива във всяко едно селище играят и десетки, понякога и стотици закопани в земята долиуми³¹ или хранилищни ями.

В интерес на истината хранилищата сами по себе си не са свидетелство за консумация, защото могат да служат и за временно складиране на произведена на място продукция преди по-нататъшното ѝ разпределение. Когато, обаче, стане ясно, че регионът не произвежда зърно, то тези зърнохранилища стават първостепенен източник на информация в това отношение. Остава да се постави въпросът за произхода на зърното.

Пряк отговор на този въпрос няма и едва ли ще има скоро, но една категория археологически находки са ярко свидетелство за това, че населението е снабдявано с храни отдалеч. Иде реч за амфорите, които се откриват буквално във всяко късноантично укрепено селище, при това в значително количество. Преди години най-масово срещаната се у нас амфора – гребенчатата или LRA2 – бе интерпретирана от Олга Карайоргу като свидетелство за снабдяването на армията по лимеса,³² но многобройните находки в цивилни селища във вътрешността правят наложително коригирането на този възглед.³³ По всичко личи, че с храни са снабдявани

30 Йоахим Херман, Михаел Вендел, Виолета Нешева, Археологически проучвания в Карасура. *Археология* 30:4 (1988): 5. Срв. и J. Werner, Golemanovo Kale und Sadovsko Kale: Kritische Zusammenfassung der Grabungsergebnisse. In Syna Uenze, *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). Ergebnisse der deutsch-bulgarisch-österreichischen Ausgrabungen 1934–1937. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 43 (Textteil). München, 1992, 403. Списъкът може да бъде удължен доста, включително с примери от други части на Балканите, но не тук е мястото за това.

31 Те са многофункционални съдове и нерядко служат за съхранение на вино, зехтин и др., но ролята им (и) като зърнохранилища е неоспорима.

32 Olga Karagiorgou, “LR2: a Container for the Military annona on the Danubian border?” In Sean Kingsley, Michael Decker (ed.), *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity. Proceedings of a Conference at Somerville College, Oxford, 29th May, 1999*. Oxford, 2001, 129–166.

33 Не е възможно тук да се изброят всички късноантични обекти от България с находки на амфори (в интерес на истината огромната част от тях принадлежи тъкмо на LRA2), но броят им ежегодно расте, макар, за съжаление, те да стават достойни основно на българската археологическа гилдия, узнаваща за тях от презентации и доклади по време на ежегодните археологически отчети в НАИМ-БАН. Нищожна част от тази информация достига до по-широка публика под формата на споменаване за наличие на амфори в резюметата на тези отчети, публикувани в поредицата „Археологически открития и разкопки“. Още по-малка част става достойна на науката под формата на пълноценни археологически публикации. Тук ще се задоволя с това единствено да констатирам (а на читателя ще се наложи да ми повярва), че географията на късноантичните амфори непрекъснато се разширява, като находките от този тип отдавна не са концентрирани по Черно море, лимеса или селищата в непосредствения му тил, а са равномерно разпределени по цялата днешна българска територия, достигайки понякога немислими от гледна точка на обичайната амфорна дистрибуция места, закътани дълбоко – и високо – в недра на планините (виж например Боян Думанов, „Археологически проучвания на късноантичен комплекс в землището на Горно ново село, община Братя Даскалови.“ *Археологически открития и разкопки през 2011 г.* София, 2012, 351; обектът се намира в сърцето на България, почти на билото на Средна гора и на 700 м н. в. и далеч не е единственият от този род, в който се откриват амфори). Така или иначе крайно време е находките на амфори да станат централна тема в публикациите на късноантични обекти у нас, независимо ролята им на не особено добър хроноиндикатор. В този ред на мисли се надявам възможно най-скоро да бъде обнародвана дисертацията на Николай Русев, посветена на късноантичните амфори от диоцеза Тракия, която би следвало да стане отправна точка на бъдеща дискусия по този съществен проблем.

широки кръгове от населението, в това число изглежда и със зърно.³⁴ Показателно е, впрочем, че в нашите земи през късната античност амфори не са правени.³⁵

След всичко казано дотук може би не е зле да си припомним, че тъкмо в първите две десетилетия на VII в. – когато при нас окончателно изчезват монетите и като че ли идва краят на късноантичната селищна мрежа – източноримската империя губи най-големите си зърнопроизводителни територии: Египет, Сирия и Палестина. В интерес на истината не бих искал да трасирам пряка причинно следствена връзка между едното и другото,³⁶ доколкото прословутата *Quaestura Exercitus*³⁷ не обвързва

34 Твърденията за обратното почиват на съмнителна интерпретация на неясни данни, които на всичко биват екстраполирани от един обект върху цели макрорегиони. Опирайки се на наблюдения на Б. Бьотгер от 1974 г. относно хронологическото развитие на относителния дял на амфорите в рамките на керамичния комплекс в Ятрус, Г. Кузманов изказва тезата за „увеличаващото се в VI в. самозадоволяване на вече загубилите чисто военна функция укрепени гранични пунктове“ (Г. Кузманов, *Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV – началото на VII в.). Разкопки и проучвания 13*. София, 1985, 56); тук важно – наред с останалото – е използваното множествено число. Обичаят на вкопаване на долиуми пред крепостни стени в южните части на Малка Скития, отнесен най-общо към „края на V – VI в.“, е интерпретиран по неясни причини като резултат от необходимостта за „събиране на реколтата, когато зърното е в най-големи количества“ (В. Динчев, *Ранновизантийските крепости*, 21). Стъпвайки на тези и никакви други данни, Г. Грозданова (*Населението*, 190) вече говори за „увеличаващото се задоволяване на укрепените население места“ на пространство не по-малко от „Тракия и Дакия“.

35 В многобройните керамични производствени комплекси от късната античност от днешните български земи, известни към момента (последно Александър Харизанов, *Пеци за керамика от днешните български земи през I–VI век. Ръкопис на непубликувана докторска дисертация. Архив на Катедра „Археология“, СУ „Св. Климент Охридски“*. София, 2015), досега не е установено производство на амфори. Дълго време единственото свидетелство в подобна насока е съобщението за деформиран фрагмент от дъно на амфора (LRA2), открит при разкопките на раннохристиянската базилика на ул. Хан Крум във Варна и интерпретиран като свидетелство за производството на такива амфори в Одесос (Александър Минчев, За керамичното производство в Одесос (I–VII в.). *Известия на Народния музей – Варна* 19 [34] (1983), 9. Находката не ми е позната от аутопис, но дори интерпретацията ѝ като производствен брак да е вярна, доказателствената ѝ стойност в полза на производството на амфори в днешните български земи през късната античност към момента е нищожна. Напоследък се появиха данни за евентуално производство на амфори в крепостта на нос Св. Атанас край Бяла, разположена на 40 км от Одесос. Поставянето на тези сведения в контекста на *Quaestura Exercitus* от VI в., което вече е сторено (Николай Русев, *Амфори от диоцеза Тракия: IV – първа половина на VII в. Автореферат на дисертация*. София, 2017, 10), не звучи нелогично и влиза в ролята на евентуалното изключение, потвърждаващо правилото. Допускането на наличие на производство и на (малобройни!) други места се основава най-вече на неподкрепени с ясни данни умозрителни заключения и наблюдения върху амфорната дистрибуция на определени типове (Русев, *Амфори*, 31–32), а хипотезата за наличието на производствен център при Перперек предизвиква широка дружелобна усмивка.

36 Това например прави Florin Curta, *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500–700*. Cambridge, 2001, 189. В интерес на истината в много пунктове от разглеждания кръг проблеми вижданията ни съвпадат. Доколкото виждам, едно от основните ни различия се отнася до структурата на населението на Балканите през VI – началото на VII в. Курта вижда значително повече „войска“ сред местните жители, отколкото аз (Florin Curta, *Horsemen in Forts or Peasants in Villages? Remarks on the Archaeology of Warfare in the 6th to 7th c. Balkans*. In Alexander Sarantis, Neil Christie (eds.), *War and Warfare in Late Antiquity: Current Perspectives. Late Antique Archaeology 8.1–2 (2010–2011)*. Leiden, 2013, 809–850). Това му позволява да трасира пряка причинно-следствена връзка между завладяването на Сирия и Египет от персите, изтеглянето на войските от Балканите при Иракий и края на базираната на височинни селища тукашна селищна мрежа буквално веднага след това. За мен краят не е толкова внезапен, а делът на „армията“ (каквото и точно да означава това понятие на границата на VI и VII в.) в живота и смъртта на височинните селища – далеч по-малък от това, което счита Курта. Да, на Балканите около 600 г. изглежда вече буквално няма земеделци, но това не означава, че няма селяни.

37 Sergey Torbatov, „Quaestura Exercitus: Moesia Secunda and Scythia under Justinian.“ *Archaeologia Bulgarica* 1:3 (1997): 78–87.

нашите земи с въпросните територии, а с житниците на Кипър, Кария и Цикладите, но така или иначе това довежда до обща криза в зърнопроизводството в източноримската империя, която води до твърде засилено напрежение в системата.

По всичко личи, че към втората половина на VI в. се наблюдава специализация на определени източноримски провинции и ареали в различни производства. Изобщо не е случаен драстично нарасналият по това време брой селища в рударските региони на днешна България и Балканите като цяло. Другаде се наблюдава индустриализация на маслиненото и зърненото производство и т. н. Зависимостта на единия регион от продукцията на останалите е неизбежна при подобен икономически модел.

След големите териториални загуби империята има нужда от радикални промени, за да оцелее. Именно тогава се къса с диоклецианово-константиновата военно-административна уредба, която е определяща за цялата късна античност, и се полага началото на темната организация, която първо се налага в Мала Азия, но още във втората половина на VII в. постепенно започва да обхваща и Балканите.³⁸

Наред с всичко останало тази реорганизация води до това, че държавата се отказва от централизирано снабдяване на армията, което постепенно превръща войника във земеделски производител. Нему се отрежда определено количество обработваема земя, като така се поставят основите на средновизантийското въоръжено селячество.³⁹

Ясно е, че подобна система вече не може да поддържа голямо количество население в слабопроизводителни от земеделска гледна точка региони, в каквито основно се е съсредоточила селищната мрежа на VI в. в нашите земи. Сигурността, която хипотетично предоставят те, не струва нищо, ако няма какво да се яде. Именно затова бих искал да поставя въпроса за това не е ли възможно археологически засвидетелстваната смяна на височинните селища в планинските региони с открити селища в плодородните равнини да е отражение респ. съпътстващ процес на развитието на темната организация? И не е ли невъзможно – колкото и непатриотично да звучи това – една немалка част от ранносредновековното население в днешните български земи и в частност Тракия все пак да е с местен произход?

38 Ralph-Johannes Lilie, "Thrakien und Thrakesion. Zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jahrhunderts." *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 26 (1977): 7–47.

39 Макар действително в VIII в. все още да е рано да се говори за „класическо“ въоръжено селячество, познато от следващите столетия (John Haldon, „Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations." *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993): 1–67), държавата все повече и повече изоставя традицията на снабдяване на армията с храни.

Sword or Plough?

Reflections on the End of the Late Antique Settlement System in Thrace

Chavdar Kirilov

In the Late Antiquity in the present-day Bulgarian territories, as well as in other parts of the Balkan Peninsula, processes developed that led at latest in the 6th c. to the emergence of a settlement system that was dominated not by the unfortified settlements in the plains but by fortified elevated settlements in mountainous and semi-mountainous areas. The urban centers in the region that were founded in the 6th c. had similar characteristics.

In the Bulgarian scholarly literature, there is a postulate about the sudden abandonment of the elevated settlements in the Early Medieval Period and that they were resettled only in the 10th c. – to become again a common or even dominating type of settlements in the last centuries of the Middle Ages. To be honest, I believe that this picture may turn out to be very far from the reality. It tries to explain two well-known phenomena – on one hand the discontinuation of the monetary circulation in the elevated settlements at the turn of the 7th c., and on the other the absence there of material culture that is typical of the “Slavic” and “Proto-Bulgarian” settlements and necropoleis of the 7th–9th c. It is well-known that the absence of coins does not necessarily imply the absence of people (in fact, there are no coins at all other investigated Early Medieval sites), and it remains unclear why we should unreservedly expect that the Early Medieval human habitation should always manifest itself with the material culture that is typical of the settlements at Popina and Garvan or the necropoleis at Razdelna and Topola.

Despite these reservations of mine, I would accept for a start that at some point between the Late Antiquity and the Middle Ages the huge majority of the elevated settlements were indeed abandoned and I will try to offer another explanation of the reasons for the end of this settlement model that differs from the generally accepted. The latter states that the model was actually dismantled in result of the Avaro-Slavic invasions in the late 6th and early 7th c., when great many cities and fortresses were destroyed and a large part of the Late Antique population was either slaughtered or driven away; the newcomers, Slavs and Proto-Bulgarians, created a new settlement model, different from the Late Antique one, and it was consistent with their own cultural and economic specifics.

In my opinion, “the great devastations” attributed to Avars and Slavs are not supported neither by substantial written sources, nor by compelling archaeological evidence. One should look for another explanation.

A quick glance at the map reveals that the majority of the 6th c. elevated settlements we know about are located in regions that have never been known as breadbaskets. The through analysis of the Late Antique tools from present-day Bulgaria, related to large-scale agriculture and grain production (ploughshare, coulter, goad, and sickle) indicates that they are actually absent from 6th c. sites. It is not that there are not farm implements – quite the opposite, but what is not found are precisely those that are suited for large-scale agriculture. This fact by the way corresponds well with the written sources from the period that testify to problems with the grain production in this part of the Empire in the period under consideration.

On the other hand, the consumption of grain apparently did not cease. With no production and continuing consumption, it is obvious that the population had to be supplied with grain. The claim that the lack of *horrea* certainly built after AD 500 indicates that the urban population was not supplied with foods appears to be ill-grounded. To begin with, the fact that no new *horrea* were built does not mean that the already existing were not used. On the other hand, especially in the newly-founded elevated settlements (including urban centers), there was not enough space to build imposing *horrea*. However, grain was kept in *dolia* and storage pits that are ubiquitous, as well as in the fortress towers. When the horizontal space is scarce, vertical solutions are implemented. Such discoveries are a sufficiently clear indication that there was still large-scale consumption of grain and it was hardly supplied by the meagre harvest from the infertile mountainous fields that were tilled by the individual households in the settlements.

That the 6th c. population was supplied with food is illustrated by the numerous finds of amphorae (mostly LRA2) in practically every Late Antique elevated settlement investigated in Bulgaria. Recently, mostly because of the massive presence of such amphorae along the Lower Danube, they were accepted as an indication of food supplies for the army, but in fact their distribution is much wider and they have been found also in settlements where there are no reasons to presume the presence of troops. These amphorae did not necessarily contain grain, but they testify to centralized supplies of food for large groups of the population. Also, at present there is no positive evidence of production of amphorae in the present-day Bulgarian territories, which circumstance is also to be noted.

Great many of the elevated fortresses were located in areas, where grain production was problematic – unlike mining and animal husbandry. One could safely presume that the involvement of large groups of the population in such activities (for which we have unequivocal indirect, but also direct archaeological evidence) was accompanied with organized supplies of grain – a practice that is well illustrated with testimonies, admittedly from much later times. As there was no large-scale grain production in the region, the supplies depended largely on the traditional breadbaskets of the empire in the Eastern Mediterranean.

The loss of Egypt, Syria and Palestine as parts of the empire, although they were not necessarily the direct source of grain for the Balkans, undoubtedly created tensions and stirred a crisis in the system of food supplies for the population. The life in the elevated settlements became ever more problematic because of the collapse of an entire economic system that made possible their existence at the scale that is observed in the 6th c., including as distributor and consumer of their own production. A change of the economic model was needed, hence of the settlement model.

The reorganization of the Eastern Roman Empire in the second half of the 7th c. and the gradual introduction of the *themata* system, related to the appearance of the classical Byzantine farmer-soldier, was undoubtedly an attempt to overcome these problems. The abandonment of the elevated settlements and the redirection of the population towards the grain producing plains could be one of the archaeological testimonies to these processes. Such a scenario would require reconsidering the accepted thesis that only “Slavs and Proto-Bulgarians” created the Early Medieval settlement model.